

A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG KÖZEPE

LASZLOVSZKY JÓZSEF

*In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”
Archaeological, Art Historical and Historical Researches „in the Middle of the Kingdom”*

Szerkesztette: Benkő Elek – Orosz Krisztina

Magyar Tudományos Akadémia

Bölcseztudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet

Budapest, 2015, 764 old.

A középkori Magyarország „közepe”, azaz központja nem azonosítható egyetlen várossal vagy királyi rezidenciával. Könnyű lenne azt mondani, hogy az ország, a királyság központja ott volt, ahol az uralkodó éppen tartózkodott, de ez sem feltétlenül igaz. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy a király – például Luxemburgi Zsigmond – hosszú időszakokon (sok esetben éveken) át egyáltalán nem tartózkodott az országban. Zsigmond nem csupán hosszú, ötven évig tartó uralkodása miatt emelkedik ki a középkor magyar királyai közül, hanem jól ismert utazási kedve miatt is. Távolléteinek egy része mögött azonban nem egyszerű kedvtelés állt, hiszen cseh királyként, majd német-római császárként nem mindig Magyarország jelentette uralkodásának központját. Az uralkodó még a középkor utazási és kommunikációs lehetőségei mellett is tudta bizonyos mértékben a távolból intézni országa ügyeit. Ugyanakkor éppen a földrajzi távolság, illetve a közlekedési eszközök lehetőségei határozhatták meg, hogy mégis a Magyar Királyság földrajzi központjához közel, attól nem sokkal északra és nyugatra jött létre az a régió, amelyet az ország közepének tekinthetünk. A középkorral foglalkozó kutatók nemzedékei, történészek, régészek és művészettörténészek mutattak már rá, hogy az „ország közepe” (*medium regni*) kifejezés több mint egy modern történeti koncepció. Benkő Elek a kötet bevezető tanulmányában részletesen körüljárja ezt a kérdést, és arra jut, hogy maga a fogalom középkori, még akkor is, ha legtöbbször részben eltérő formában jelenik meg a korabeli szövegekben. Az „ország közepén” kifejezés (*in medio regni*) ebben az időszakban nem az ország fővárosát jelentette, hanem erre a központi régióra mutatott. Itt különböző települések – városok és királyi székhelyek – együtt töltötték be azt az összetett funkciót, amelyet később, leginkább a késő középkor időszakában már egyetlen város látott el, amelyet ekkor már akár a főváros kifejezéssel is illethetünk. A középkori Esztergom, Székesfehérvár, Óbuda, Visegrád, majd Buda mind-mind ehhez a területhez tartozott. Korszakonként más és más települések, központok emelkedtek ki, az „ország közepe” azonban ennek ellenére is egy viszonylag zárt, a királyság területéhez viszonyítva kis területű régiót jelentett az egész középkor folyamán.

A középkori régészet Közép- és Kelet-Európában mindig is kiemelt helyen foglalkozott a királyi központok kutatásával. Ezek a települések, uralkodói rezidenciák – várak, paloták – sok esetben súlyosan megrongálódtak a későbbi századokban, vagy akár el is pusztultak, így a különböző országok történelme szempontjából kiemelkedő fontosságú, gyakran szimbolikus jelentőségű épületek kutatása mindig is a régészet feladatai közé tartozott. Nem véletlen, hogy az ilyen központok vagy épületegyüttesek már a magyar középkori régészet kezdeti időszakában is nagy jelentőséggel bírtak, korai ásatások helyszínékként szolgáltak. Kiváló példái ennek a székesfehérvári bazilika 19. századi kutatásai vagy az esztergomi és a visegrádi királyi palota maradványainak megtalálása, melyek szintén nagy horderejű események voltak a két világháború közötti régészeti ásatások között. A modern értelemben vett középkori régészet megszületésének egyik sarkalatos pontját a második világháború után a háborús pusztításoknak áldozatul esett budai vár (tehát a várpalota és királyi város együttesének) régészeti és műemléki kutatása jelentette. Mindez már önmagában is indokolná, hogy egy nagyméretű monográfia foglalkozzon a középkori Magyarország központi régiójának emlékeivel, azok célzott kutatásával. Van azonban egy további szempont is, amely tovább

fokozza ennek a több mint hétszáz oldalas kötetnek a jelentőségét. Magyarországon – ellentétben akár több közeli, hasonló méretű országgal – nem jelenik meg rendszeresen sem kifejezetten a középkori régészettel, sem pedig a középkorral foglalkozó időszakos kiadvány vagy folyóirat. Az utóbbi évek műemlékvédelmi átalakulásai pedig egyáltalán nem segítették a hasonló műemlékes kiadványok rendszeres megjelenését sem. E helyzet következtében az időről időre megjelenő, nagyméretű tanulmánykötetek kiemelt fontossággal bírnak, mivel e munkák adják e szakterületek új eredményeinek összefoglalását. Ilyen volt a 2010-ben megjelent, *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* című két kötetes kiadvány is, amely ugyancsak a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének gondozásában jelenhetett meg.

A mostani kötet jellegét és tartalmát szinte mindennél jobban szemlélteti a borítón szereplő, remekül megválasztott kép. A részletes, az egyes falazóköveket egyenként ábrázoló rajz eredetije a budai vár korábbi (tehát a második világháború utáni) feltárásakor készült, és a Gerevich László által a várról írt nagy összefoglalás illusztrációi között szerepelt. Ennél fogva tehát egyszerre kutatási dokumentum, és egyben jelzése annak is, hogy milyen problémákkal küzd a mai kutató az ország közepének vizsgálata során. A rajzon ábrázolt palotarész alsó kősorai túléltek az évszázadok pusztításait és eredeti helyükön tanulmányozhatóak. Így tehát ezen épületrészek – és talán azt is mondhatjuk, hogy a rájuk vonatkozó ismereteink is – szilárdan állnak a budai Várhegy sziklafelszínén. Az épület felső részei, s azok jóval látványosabb, valamint művészeti szempontból sokkal több információt hordozó, faragott köelemei azonban már nem maradtak meg eredeti állapotukban. Ezek az elemek csupán darabonként kerülhettek elő a különböző törmelékretek régészeti kutatása során. Újragondolt, rekonstruált megjelenítésük – egy gótikus faragványokkal gazdagon díszített, falból kiugró épületrész – értékes mozzanata az épület kormeghatározásának, művészeti értelmezésének, azonban mégiscsak rekonstrukció; részleteiben pontos, de elemeiben töredékes. Mindez tehát azt jelenti, hogy az épületrész megjelenítése, az elemek összetartozásának újragondolása kizárólag az építészeti párhuzamok és az esetleges ábrázolások segítségével készíthető el. Ugyanilyen a tudásunk az ország központi, jelentőségében mindenképpen kiemelkedő fontosságú régiójáról is, mely bár az írott forrásokat és az egykor itt állott épületeket tekintve az átlagosnál gazdagabb terület, azonban éppen központi katonai jelentősége miatt sok esetben jobban elpusztult, mint a középkori királyság más részei.

A kötet szerkesztői négy nagyobb tematikus részre osztották a tanulmányokat. Míg az első rész történeti, régészeti és művészettörténeti összefoglalást ad a területről, addig a második, legterjedelmesebb fejezet az egyház, rezidencia és város témakörben gyűjtötte össze a régióhoz kapcsolódó tanulmányokat. A harmadik rész a kastélyok és várak kérdését vizsgálja, míg a negyedik a királyi hatalom tárgyi emlékeit veszi számba a terület közepén elhelyezkedő Pilisben. A kötetben szereplő huszonkilenc tanulmány így tehát igen gazdag áttekintést nyújt a kérdéskör számos vonatkozásáról, melyet bőséges, sokszor színes képanyag egészít ki, amely ugyancsak fontos információkat tartalmaz a téma kutatói számára. A tematikus fejezetek mellett azonban a most megjelent cikkek egy másfajta csoportosítása is lehetséges, amely inkább az egyes tanulmányok születésének körülményeit, ismereteink bővítésének módját veszi figyelembe.

A legszélesebb kérdéskört felölelő tanulmányoknak természetesen az áttekintő, összefoglaló cikkeket tarthatjuk, amelyek a helyszín és a téma sokrétűsége miatt tágabb horizontot fognak be, hiszen az ország közepe, mint történeti koncepció, egyszerre lehet a politikai hatalomgyakorlással, a rezidenciával, a kiemelkedő gazdasági szereppel, a városi hierarchiával vagy a művészeti kisugárzással kapcsolatos. Ezen kérdések vizsgálata mind-mind több tudományterület együttes kutatását feltételezi az egyes témák kidolgozásánál. Marosi Ernő számos korábbi tanulmányában foglalkozott az udvar művészete és az udvari művészet kérdéskörével. Mostani tanulmányában elsőként az Árpád-kori korai központok kőfaragványaira helyezi a hangsúlyt, s ezen emlékműanyag alapján fogalmaz meg általános megállapításokat. Cikkének második felében a késő középkori művészeti központ kulcskérdéseiben foglal állást, úgymint centrum és periféria vagy az udvari művészet kisugárzásának problémája. Ilyen módon ezen átfogó tanulmányban egyszerre merül fel két olyan kulcskérdés is, mint a budai gótikus szoborlelet értelmezése és az udvari művész kérdésköre.

Több ilyen probléma megvilágításához kapcsolódik Lővei Pál tanulmánya is, amely szintén a szerző korábbi munkáira építve foglalja össze az uralkodó és az elit kőanyaghasználatának sajátosságait. Nyilvánvaló, hogy a különböző kő és márvány alapanyagok kiválasztása nem egyszerűen technikai kérdéseket vet

fel, ezért a szerző az uralkodói reprezentáció problémájával éppúgy foglalkozik, mint az egyes kőanyagok beszerezhetőségének vagy éppen megmunkálhatóságának kérdéseivel. A természeti adottságok (kőbányák elhelyezkedése) és a politikai, társadalmi, gazdasági viszonyok ugyanúgy befolyásolják a művészeti alkotások létrejöttének kereteit, ahogy erre az összetett kapcsolatrendszerre egy másik kérdéskör kapcsán Szende Katalin is rámutat a városfejlődés vonatkozásában. Nem véletlen, hogy vizsgálódásainak központjában a Duna áll, annak magyarországi szakaszát tekinti át a királyi központok és a magyar városhálózat más középkori elemeinek vizsgálata során. A természeti adottságok, a folyó városformáló hatása ugyanúgy szóba kerül, mint a folyami kikötők kérdése. Ezen keresztül pedig eljutunk a városfejlődés szempontjából legfontosabb tényezők, a szárazföldi és vízi utak, útkereszteződések, átkelőhelyek problémájához, vagyis a középkori kereskedelmi kapcsolatok és általában a kommunikáció kérdésköréhez. A természeti tényezők mellett ebben kiemelkedő szerepe volt a középkorban a városalakító hatalomnak, leginkább az uralkodónak. Az udvar helye, szerepe, és jellege az egyik legfontosabb szegmens a vizsgált régió történetében, és a királyi udvar mozgása a város és a rezidencia kapcsolatrendszerének legfontosabb komponenseit is meghatározta. Ennek a mozgásnak, helyváltotatásnak egy másik alapvető összetevőjét dolgozza fel Orosz Krisztina tanulmánya, amelyben a mozgó udvar és a mozgó háztartás kérdését vizsgálja meg a királyi és nemesi otthonok berendezése kapcsán. Ezzel egy olyan terület is megjelenik a feldolgozott témák között, amely nagyon régóta hiányzott a magyar összefoglalásokból. Nem véletlenül, hiszen az épületállománynál és az írott forrásoknál is nagyobb mértékben pusztultak Magyarországon a középkori berendezési tárgyak. Így a kérdés kutatójának legtöbbször apró töredékekből és a gazdagabb külföldi párhuzamok segítségével kell összeraknia azt a képet, amely nemcsak a középkori lakáskultúrát mutatja meg, hanem annak tágabb értelmezését is. Ugyanígy a középkori anyagi kultúra áll Takács Miklós tanulmányának a középpontjában, de ő nem a királyi udvar tárgyaival foglalkozik, hanem a régió falusias településeinek régészeti emlékéanyagával, azok értelmezésével.

A kötet általános tanulmányait követő egységek az egyházi emlékek, a kastélyok és várak, valamint a tárgyi emlékek témakörei szerint csoportosulnak. Lehet azonban egy másfajta csoportosítást is készíteni.

Ebben az esetben az első csoportba mindenképpen azokat a tanulmányokat sorolhatjuk, amelyek alapvető, hiánypótló kutatási eredményeket tesznek közzé, ezzel megkerülhetlenné téve a jelen kötetet a hazai középkorkutatás számára. Annak ellenére, hogy a már említett okok miatt az ország közepének régészeti kutatása több mint másfélszáz évre megy vissza, ma is vannak olyan emlékek, amelyekről még a legalapvetőbb kutatási eredmények is csak korlátozottan állnak rendelkezésre. Éppen emiatt külön értéke a kötetnek, hogy Horváth István, aki évtizedeken keresztül irányította az ásatásokat és saját régészeti munkájával példát mutatott Esztergom régészetének minden lényeges témájában, most egy alapmunkát tett közzé. Az itt közölt tanulmány több mint három évtizednyi munka összefoglalása a vár vizsgálatáról, szemléletes képet adva annak minden vonatkozásáról: ki, mikor, hol és miért kutatott a Magyar Királyság egyik legfontosabb épületegyüttesében. Ugyanígy jelentőségű Biczó Piroska tanulmánya, aki a középkori Magyarország legfontosabb szakrális helyszínének, a székesfehérvári bazilikának az ásatási eredményeit foglalta össze, elsősorban Szent István sírja kapcsán. Talán kevésbé állt az érdeklődés középpontjában egy másik meghatározó királyi vár, az óbudai. Havasi Krisztina tanulmánya ennek a töredékesen megmaradt emlékeknek a művészettörténeti helyét keresi a 13. század elejének folyamatait vizsgálva. Ez a tanulmány azért is releváns, mert újra megmutatja, hogy ez a korszakban egészen új típust képviselő vár mennyire jelentős volt a maga korában, igazán méltó rezidencia az Árpád-kor uralkodói számára. Ez is bizonyítéka annak, hogy Óbuda helyett nem kell keresnünk valamiféle misztikus Ósbudát, ahogyan azt ma is sokan teszik, sokszor csak azért, mert nem tartják elég rangosnak azokat a ma jórészt láthatatlan maradványokat, amelyek Óbudán előkerültek a királyi vár ásatásai során. A kötet szerkesztői, egy rövid megjegyzéstől eltekintve, nem foglalkoztak ezekkel a különösen az interneten terjedő elképzelésekkel, az említett tanulmány mégis meggyőző érveket tartalmaz az óbudai régészeti kutatások eredményeit hangsúlyozó szakemberek számára.

Sokkal több friss kutatási beszámolót olvashattunk más publikációkban vagy folyóiratokban Budával és Visegráddal kapcsolatban. Ezekben az esetekben tehát a most bemutatott kötet nem annyira eddig hiányzó témákat foglal össze, hanem sokkal inkább friss helyzetképet ad az olvasó számára. Ide tartoznak Buzás

Gergely, Bozóki Lajos és Mészáros Orsolya tanulmányai a visegrádi királyi központról, a fellegvárról és a városi életről éppúgy, ahogy Magyar Károlynak a budai királyi rezidencia előzményeiről szóló tanulmánya. Sok esetben az egyes írások kiegészítik egymást, függetlenül attól, hogy szerzőjük régészként vagy történészként foglalkozik-e a középkori emlékekkel. Mentényi Klára művészettörténeti, Skorka Renáta történeti és Kolláth Ágnes kora újkori régészeti tanulmányai Székesfehérvár évszázadairól szólnak új megvilágításban. Zsoldos Attila és Spekner Enikő Buda és Pest történeti szerepét vizsgálja a korai időszakától a 14. század végéig, végigtekintve az írott források adatait. Pest ugyanezen időszakának régészeti kérdéseit pedig az évtizedek óta ezzel foglalkozó Zádor Judit és a legújabb kutatásokban résztvevő Kovács Eszter foglalta össze. Az egyes királyi központok környezete sem marad ki az áttekintésekből, így Rác Tibor egy püspöki város – Vác – régészeti emlékeit veszi sorra a régió kapcsán, míg Terei György a királyi birtoklás szempontjából ugyancsak fontos Csepel-sziget településtörténeti kérdéseit vizsgálja az újabb ásatási eredmények tükrében. Ugyanide kapcsolható Batizi Zoltán tanulmánya is, aki egy királyi központ és a Duna áttellenes oldalán található település, Visegrád és Nagymaros lakosságának kérdését tanulmányozta.

A kötet nem egy fejezetében találhatunk olyan tanulmányokat is, amelyek több kutatási kérdés és helyszín alapján vizsgálják összetett történeti kérdéseket, jelenségeket. Feld István az ország közepének királyi várait veszi górcső alá az Árpád-korban, míg Buzás Gergely a királyi rezidenciák és szálláshelyek kérdését foglalja össze. Ugyanígy átfogó kérdéseket vizsgál Benkő Elek a pilisi udvarházak kapcsán, amelyek fontos szerepet játszottak az itteni királyi kolostorok kialakulásában is. Ez pedig már átvezet bennünket a középkori kolostorok kérdéséhez az ország középső régiójában, amelyet Romhányi Beatrix elemez a pálos rend tevékenysége vonatkozásában.

Végül pedig érdemes szót ejteni azokról az írásokról is, amelyek jórészt új anyagokat tesznek közzé a kötetben, ezen belül is elsősorban régészeti leleteket, a középkori anyagi kultúra emlékeit. Ezek sorát egyértelműen Holl Imre tanulmányával kezdhetjük, aki ezúttal Mátyás király gyűjteményéből származó leletekről ír. A magyar középkori régészet egyik legkiemelkedőbb, nemzetközi szinten is igazodási pontot jelentő kutatója sok évtizedes munkásságával a középkori anyagi kultúra kutatásának olyan elméleti, módszertani és gyakorlati alapjait tette le, amely mindenképpen megkerülhetetlen a kutatás számára. Nem véletlen, hogy a kötetben szereplő más, ilyen témájú cikkek is mind-mind követik Holl Imre munkásságát. Ide tartozik Kovács István és Mészáros Orsolya cikke is, amelyek válogatást adnak Visegrád város középkori leletanyagából. De a kályhacsempe-kutatás kapcsán ugyanúgy Holl Imre munkássága a kiindulópont, ahogy azt Boldizsár Péter tanulmánya is mutatja az esztergomi érseki palota ilyen anyagáról.

Az egyes cikkekről csak nagyon rövid összefoglalást adó könyvbemutatásunk is meggyőzhet mindenkit arról, hogy különlegesen gazdag, a téma szinte minden vonatkozását bemutató, alapvető kézikönyvet kap kézbe az olvasó. Gondosan szerkesztett, jól áttekinthető, vaskos tanulmánykötettel gazdagodott a hazai középkorkutatás, szinte minden fontos terület számára új kiindulópontot teremtve. Szerencsére a tanulmányokhoz változó hosszúságú angol összefoglalások is tartoznak, így a nemzetközi kutatás is tudomást szerezhet a legfontosabb eredményekről, kérdésekről. A kiadvány rendkívüli adatgazdagsága miatt különösen hasznos lett volna a magyar kiadványokból általában kimaradó név- és tárgymutató, bár lehet, hogy ez meghaladta volna az így is terjedelmes könyv kiadásának korlátait. A kötet megjelenése azért is fontos, mert azt remélhetjük, hogy a hazai középkori régészet és történeti kutatás egyes új eredményei széles körben megismerhetővé válnak. Az újabb visegrádi angol nyelvű kötetek példája nyomán pedig azt is remélhetjük, hogy más királyi központok, illetve az egész középkori Magyarország emlékeiről szóló munkák is eljutnak majd a nemzetközi szakmai körökhöz is. A kiadvány szerkesztői mindenképpen nagy lépést tettek ebben a folyamatban.